

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМЕННИКОВИХ ДЕРИВАТИВ З АРХАЇЧНИМИ СУФІКСАМИ В ПОЛІСЬКИХ ГОВОРАХ

Леся КІНДЕЙ (Кіровоград, Україна)

У статті проаналізовано рівень дослідження архаїчної суфіксації у процесі творення іменників; з'ясовано окремі дериваційні особливості суфіксів; класифіковано деривати з цим суфіксом за твірними основами та походженням.

Ключові слова: *архаїчна суфіксація, дериват, твірна основа, дериваційна семантика, словотвірна модель.*

The paper focuses on the level of investigation of archaic suffixation in the process of noun formation; some derivational peculiarities are defined; the derivational forms based on derivational forms and etymological development are classified.

Key words: *archaic suffixation, derivative, derivational stem, derivational semantics, word-building pattern.*

У сучасних лінгвістичних дослідженнях досить ґрунтовно вивчається проблема архаїчного суфіксального словотвору іменників української мови та інших слов'янських мов. Мовознавчі студії містять значний матеріал з історичного словотвору, який є базою для повного уявлення про словотвір іменника праслов'янської мови як вихідної системи для розгляду наступних етапів розвитку української мови [4; 7]; опис систему давньоруських суфіксальних формантів [4; 7; 13]; вагому джерельну базу на рівні літературної мови та діалектів [5; 6; 12]; аналіз дериваційної семантики більшості суфіксів [1; 2; 6; 10].

Незважаючи на загальний розвиток теорії словотвору; зібраний багатий фактичний матеріал із словотворення давньосхіднослов'янського і староукраїнського іменника; досвід словотвірного аналізу в синхронічному та діахронічному аспектах, слід зазначити, що на цей час вичерпно не описано окремі рідковживані суфікси; не встановлено хронологічних меж виникнення дериватів та найбільшої продуктивності словотвірних моделей; не вивчено

ареалів їх найбільшої активності та ареалів її зниження. З огляду на це пропонована розвідка є досить *актуальною* для сучасної дериватології.

Об'єктом аналізу та узагальнень є іменникові деривати із специфічними суфіксами, які вживаються в поліських діалектах (на матеріалі «Словника західнополіських говірок», укладеного Г. Л. Аркушиним), *предметом* дослідження – особливості творення похідних імен з такими суфіксами.

Мета цієї розвідки – проаналізувати основні наукові джерела з порушеної проблеми, почати систематизацію словотвірних моделей із суфіксами, які рідко вживаються в мові й залишаються поза увагою науковців.

У лінгвістичних нарисах А. М. Селіщев запропонував класифікацію старослов'янських суфіксів іменних основ за приголосними звуками, які входили до складу цих суфіксів; проаналізував окремі вияви цих суфіксів у сучасних слов'янських мовах; розглянув їх визначальні особливості в процесі іменникової деривації [13: 53–77].

Грунтовну ретроспективну формальну характеристику словотворчих суфіксів здійснено в дослідженнях Ж. Ж. Варбот [7: 72–153]. Зокрема, у процесі дослідження вчена класифікувала суфікси, які входять до складу іменникових основ, співвідносних з дієсловами. Кожен суфікс поєднано з тим показником парадигматичного класу імені, з яким він зазвичай функціонує [7: 74].

Субстантивні суфікси розглянуто також у дослідженнях Ю. С. Азарх. Зокрема визначено їхні морфологічні функції; згруповано цими функціями в системі давньоруської мови; проаналізовано зміни продуктивності суфіксів з різним морфологічним навантаженням [1].

Для вивчення специфіки архаїчної суфіксації в українській мові цінним вважаємо також творчий доробок І. І. Ковалика, особливо значущою в якому є праця «Питання слов'янського іменникового словотвору» [12]. У ній систематизовано суфікси іменників за словотворчими розрядами, до яких належать агентивні і професійні назви; філософські, ідеологічні та політичні назви; назви осіб за соціальним станом; збірні назви людей; проаналізовано вживання дериватів з цими суфіксами у східнослов'янських мовах.

У нарисах із словозміни та словотвору, автором яких є С. П. Бевзенко [4; 5], також звернено увагу на специфіку словотвору іменників, зокрема таких їх семантичних груп, як назви осіб; назви тварин, птахів; назви предметів; назви із значенням одиничності і збірності; назви з абстрактним значенням; назви із значенням суб'єктивної оцінки.

Проблеми систематизації похідних та їхньої продуктивності досліджено в монографіях П. І. Білоусенка [5; 6], у яких розглянуто особливості організації афіксальної словотвірної системи та шляхи її дослідження; описано суфіксальну дериваційну систему давньосхіднослов'янського іменника XI–XIII ст. стосовно праслов'янського стану мови і розвиток суфіксальної системи іменників – назв осіб чоловічого роду.

У процесі вивчення архаїчної суфіксації особливу увагу привертають праці О. І. Іліаді [9; 10; 11], до кола наукових інтересів якого належить також архаїчна слов'янська суфіксальна деривація іменників, оскільки, за його словами, «до цих пір не вияснено комбінаторні особливості багатьох рідкісних суфіксів, сфера їх функціонування, найдавніше словотворче значення. Наслідком цього є розгляд багатьох питомих слов'янських слів у категорії етимологічно неясних, запозичених субстратних або неправильно морфемне членування окремих лексем» [9: 83].

Особливо цінними для вивчення архаїчної суфіксації є дослідження Г. Л. Аркушина, оскільки мовознавець ретельно й послідовно вивчає специфіку функціонування лексичного фонду західнополіського говору [2; 3]. На думку вченого, формування західнополіського говору як окремої діалектно-територіальної одиниці відбувалося так само, як і інших українських діалектів; однак його відмінність полягає в тому, що на поліську основу нашаровані риси південно-західного наріччя, які з'явилися разом з вихідцями з Волині та Галичини.

Як засвідчує джерельна база словника [3], сучасний лексичний склад говірок містить слова різного походження: успадковані з індоевропейського та праслов'янського періодів, а також загальнонародні й вузько локальні. Окрім одиниць вживаються на всьому

україномовному ареалі, інші – лише на частині діалектної території, деякі – лише в одній говірці або навіть у мовленні одного діалектоносія.

У західнополіській лексиці виявляється значне різноманіття: слова, ужиті в прямому і переносному значеннях, полісемія, синонімія, омонімія, значна кількість семантичних та словотвірних діалектизмів, евфемізми, okazionalіzми. Паралелі до західнополіських лексем виявлено в усіх українських діалектах, а також, крім східнослов'янських, у західно та південнослов'янських мовах, особливо виділяються полісько-карпатсько-південнослов'янські паралелізми [2: 211].

За твердженням Г. Л. Аркушина, лексика Західного Полісся, маючи загальноукраїнську основу, виявляє та зберігає специфічні риси і вузько локальні слова, невідомі іншим діалектам [2: 212].

Зокрема, в лексичному складі західнополіського говору часто трапляються іменникові деривати із специфічним афіксами *-ойк-* (*-ейк-*, *-ейк-*, *-ійк-*, *-ийк-*, *-уйк-*) [3: 1–2], які здебільшого мають демінутивну семантику. До таких одиниць належать *назви осіб*:

-ойк- – *бабойка* -и, ж., пестл. «бабуся» [3: 1-6]; *дідойко* -а, ч. пестл. «дідусь» [3: 1-135]; *мамойка* -и, ж., пестл. «мати» [3: 1-303] (Сваринь Дрогичинського району, Брестської області Республіки Білорусь); *дивойка* -и, ж. «дівчина» (Заболотня Ратнівського району Волинської області) [3: 1-131]; *матюнойка* и, ж. «матінка» (Положево Шацького району Волинської області) [3: 1-303]; *татойко* -а, ч. «тс, що татко» (Велимче Ратнівського району Волинської області) [3: 2-193];

-ейк- – *батейко* -а, ч., пестл. «батецько» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 1-12]; *тещейка* -и, ж., пестл. «теща» (Велимче Ратнівського району Волинської області) [3: 2-197];

-уйк- – *кумойка* -и, ж., пестл. «кумонька» (Півно Камінь-Каширського району Волинської області) [3: 1-268].

Окрім особових назв, згадані суфікси виявляються також в *назвах конкретних предметів-неістот*:

-ойк- – *вечеройка* -и, ж. «вечеря» (Велимче Ратнівського району Волинської області) [3: 1-52]; *коновойка* -и, ж. «зменш. до *коновка* – відро» (Світязь Шацького району Волинської області) [3: 1-240]; *макувойка* -и, ж. «маківка» (Самари Ратнівського району Волинської області) [3: 1-302]; *штиройка* -и, ж. «четвірка» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-277]; *шудройки* -ів, мн. «зменш. до *шудри* – кучері» (Тоболи Камінь-Каширського району Волинської області) [3: 2-277];

-ейк- – *черевичейки* -йок, мн., «черевиченьки» (Велимче Ратнівського району Волинської області) [3: 2-249];

-ейк- – *обручейка* -и, ж. «обід сита; обичайка» (Грудки Камінь-Каширського району Волинської області) [3: 2-6];

-ийк- – *стертийка* -и, ч. і ж., перен. «худа людина» (Самари Ратнівського району Волинської області) [3: 2-158];

-ійк- – *сонійко* -а, с. «тс, що *сонико* – сонечко» (Велимче Ратнівського району Волинської області) [3: 2-162].

Продуктивність такого форманта засвідчує й той факт, що цей афікс виявляється поодиноким й в інших частинах мови:

-ейк- – *ох мені нуднейко* виг., уживається під час розпуки і має відтінок аугментативного значення (Липно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-19]; *самейкий* -ого, займ., пестл. «сам» (Черче Камінь-Каширського району Волинської області) [3: 2-134].

На фактичному матеріалі аналізованого словника [3: 1–2] визначено, що в західнополіських говірках трапляються похідні типу: *братухна* -и, ч. «брат» (Стрельна Іванівського району Брестської області Республіки Білорусь) [3: 1-158], яке ; *свикрухня* -и, ж. «свекруха» (Самари Ратнівського району Волинської області) [3: 2-137]; *брехушно* -а, ж., ч. і с., згруб. «обманщик, брехун» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 1-158].

На наш погляд, пропоновані деривати утворені від субстантивів на *-ух* додаванням форманта *-н(о)*, який у перших двох виконує функцію демінутивного суфікса, а в останньому похідному має аугментативну семантику. У випадку із лексею *смертухна* -и, ж. «смерть»

(Залізниця Любешівського району Волинської області) [3: 2-158] слід зазначити, що в сучасному мовленні не виявлено твірного на *-ух*, тому справді доречно говорити про *-ухн-* як словотворчий формант.

Не викликає сумніву той факт, що в окремих похідних типу *баберна* *-и*, ж. «товста жінка» (Ставище гміни Черемха воєводства Білосток Республіки Польща) [3: 1-158]; *хатно* *-а*, ж., згруб. «велика хата» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-225]; *хмарно* *-а*, ж., згруб. «велика хмара» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-229]; *шатно* *а*, ж. і с. «велика шапка» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-259] виявляється аугментативний компонент у значенні, який з'явився або ж підсилювався в процесі приєднання афікса *-но*.

В інших дериватах, до яких належать: *бабзно* *-а*, с., згруб. «баба» (Сильно Ківерцівського району, Сокіл Рожишенського району, Холопичі Локачинського району, Липно Ківерцівського району Волинської області; Вірка Сарненського району Рівненської області) [3: 1-158]; *собарно* *-а*, ч., згруб. «великий собака» (Сильно Ківерцівського району Волинської області) [3: 2-160], складно говорити про формант *-но*, оскільки на сучасному етапі розвитку мови не виявлено твірних основ, які б засвідчили використання цього дериваційного афікса.

Отже, аналіз джерельної бази «Словника західнополіських говірок», а також опрацювання наукових розвідок з етимології дають змогу стверджувати, що в іменникових суфіксальних похідних західнополіських діалектів виявляються дериваційні морфеми, що мають високий ступінь давності творення. Окремі можуть тлумачитися як більш пізні деривати, які виникли під впливом архаїчних форм, що засвідчує дієвість цих словотворчих моделей. Це дає підстави для подальших, більш глибоких лінгвістичних досліджень, що дозволить описати ступінь активності дериваційних моделей в українських діалектах, специфіку вживання та зв'язок з іншими слов'янськими мовами.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Азарх Ю. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка / Азарх Ю. С. – М.: Наука, 1984. – 247 с.
2. Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся : монографія / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.
3. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. (А–Н). – 354 с.; Т. 2. (О–Я). – 458 с.
4. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / Бевзенко С. П. – Ужгород: Закарпатське обл. вид., 1960. – 416 с.
5. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду) / П. І. Білоусенко – К.: КДПШ ім. М. П. Драгоманова, 1993. – 214 с.
6. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфіксація): Монографія / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 205 с.
7. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование / Варбот Ж. Ж. – М.: Наука, 1969. – 231 с.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
9. Илиади А.И. Основы славянской этимологии. – К.: Довіра, 2005. – 270 с.
10. Іліади О. І. Етимологічне гніздо з коренем **ver-* у праслов'янській мові / Відп. ред. В. В. Лучик. – К., Кіровоград: Код, 2001. – 162 с.
11. Іліади О. І. Структура і семантика праслов'янського слова в генетичному гнізді **ver-* // Іліади О. І. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук спеціальність 10.02.03 – слов'янські мови. К. 2001 – Кіровоград: Видавництво ВАТ «Гідросила», 2001. – 19 с.
12. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1958. – Ч. I. – 153 с.
13. Селищев А. М. Старославянський язык / Селищев А. М. – М.: Учпедгиз, 1952. – Ч. II. – 206 с.
14. Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958–1959 (фотомех. способом з 1-го видання). – Т. 1–4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лєся Кіндей – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методик дошкільної та початкової освіти, докторант кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження специфіки архаїчних суфіксальних дериваційних моделей у сучасній українській мові (на діалектному матеріалі).